

Lessons from the Kufans' Unfounded Promises for Contemporary Societies

Ali Saghiri¹, Ali Mohammad Saghiri²

¹ PhD., Department of Islamic Philosophy and Theology, Go.C., Islamic Azad University, Gorgan, Iran
(Corresponding author). ali.saghiri@iau.ir

² Level 2 Seminary Student, Safiran-e Hedayat Seminary, Gorgan, Iran. ssor09114089909@gmail.com

Abstract

This article aims to explain the phenomenon of “unfounded promises” in the event of Ashura and to derive its lessons for contemporary societies that are confronted with populism and deceptive promises. The present study employs a descriptive–analytical research method. Historical data related to the event of Ashura were first collected and described from reliable historical sources (including al-Tabari, al-Baladhuri, al-Jahiz, and others). The data were then analyzed using the theoretical framework of populism developed by scholars such as Mudde, Müller, and Moffitt. Adopting a comparative–analytical approach, the study compares the behavior of the Kufans with contemporary populism and proposes a framework for distinguishing genuine promises from false ones. The findings reveal that the people of Kufa, through passionate letters and enthusiastic promises, invited Imam Husayn (peace be upon him) to Kufa. However, when faced with the need for practical action, they broke their covenant and abandoned him. The roots of this behavior can be traced to factors such as fear of the ruling authority, attachment to worldly interests, weakness of faith, and slogan-driven attitudes devoid of steadfast determination. These factors collectively led to empty promises and ultimate betrayal. A similar pattern can also be observed in modern societies, where populists attract public support through emotional slogans and grand promises, yet in practice either fail to deliver or abandon their commitments altogether. In conclusion, the lesson of Ashura for contemporary societies is to avoid placing trust in unsupported promises and to carefully examine the practical record of those who make claims. This article proposes a model, based on the teachings and conduct of Imam Husayn (peace be upon him), for distinguishing sincere promises from false ones, while emphasizing the necessity of accountability, transparency, and practical commitment.

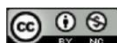
Keywords: Unfounded Promises; Kufans; Ashura; Imam Husayn (PBUH).

Cite this article: Saghiri, A. & Saghiri, A.M. (2026). Lessons from the Kufans' Unfounded Promises for Contemporary Societies. *Journal of Husayni Studies*, 11(43), p. 63-82.

Received: 2026-02-11 ; **Revised:** 2026-04-17 ; **Accepted:** 2026-05-04 ; **Published online:** 2026-10-02

Type of article: Research Article

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://www.maarefehosseini.ir/>

البحوث في المعارف الحسينية

عبر من الوعود غير المستندة إلى واقع التي أطلقها أهل الكوفة للمجتمعات المعاصرة

علي صغيري^١، علي محمد صغيري^٢

^١ دكتوراه، قسم الفلسفة وعلم الكلام الإسلامي، فرع جرجان، جامعة آزاد الإسلامية، جرجان، إيران. ali.saghiri@iau.ir
^٢ طالب في المستوى الثاني، سفراء التوجيه في جرجان، جرجان، إيران. ssor09114089909@gmail.com

الملخص

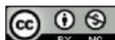
تهدف هذه الدراسة إلى بيان ظاهرة «الوعود غير المستندة إلى واقع» في واقعة عاشوراء، واستخلاص دروسها وعبرها للمجتمعات المعاصرة التي تواجه ظاهرة الشعوبية والوعود المضلّة. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي-التحليلي؛ إذ جرى أولاً استخراج البيانات التاريخية المرتبطة بواقعة عاشوراء ووصفها بالاستناد إلى مصادر معتبرة، منها الطبري والبلاذري والجاحظ وغيرها، ثم تحليلها في ضوء الإطار النظري للشعوبية لدى عدد من الباحثين، مثل مود، ومولر، وموفيت. كما اتبعت الدراسة مقاربةً مقارنةً-تحليلية، من خلال مقارنة نمط سلوك أهل الكوفة بظاهرة الشعوبية المعاصرة، وصولاً إلى تقديم نموذج يساعد على التمييز بين الوعود الصادقة والوعود الزائفة. دعا أهل الكوفة الإمام الحسين (ع) إلى التوجّه إلى الكوفة من خلال رسائل حماسية ووعود ذات طابع بطولي، إلا أنّهم عند مواجهة الاختبار العملي نقضوا عهودهم وتخلّوا عنه. ويمكن إرجاع جذور هذا السلوك إلى عوامل عدّة، من أبرزها الخوف من السلطة الحاكمة، والتعلّق بالدنيا، وضعف الإيمان، والشعارات التي تقتصر على إرادة راسخة؛ وهي عوامل أسهمت مجتمعةً في إنتاج وعود غير مستندة إلى التزام حقيقي، وانتهت بالخيانة والتخلّي عن الإمام. ويتكرّر هذا النمط في المجتمعات المعاصرة أيضاً، حيث يسعى بعض الشعوبيين إلى استقطاب الرأي العام من خلال الشعارات العاطفية والوعود الكبيرة، غير أنّهم عند الانتقال إلى مجال العمل إمّا يعجزون عن تحقيق ما وعدوا به، أو يتخلّون عن التزاماتهم تجاه المجتمع. النتيجة: تتمثل أهمّ عبرة يمكن استخلاصها من عاشوراء للمجتمعات المعاصرة في ضرورة تجنّب الثقة بالوعود غير المستندة إلى واقع، وإخضاع السجّل العملي للمدّعين وأصحاب الوعود للفحص والتقييم الدقيق. وتقدّم هذه الدراسة، في ضوء السيرة الحسينية، إطاراً للتمييز بين الوعود الصادقة والزائفة، مؤكدةً ضرورة المطالبة بالأداء العملي، وتعزيز الشفافية، وترسيخ مبدأ المساءلة.

الكلمات المفتاحية: الوعود غير المستندة إلى واقع، أهل الكوفة، عاشوراء، الإمام الحسين (ع).

استناداً إلى هذه المقالة: صغيري، علي؛ صغيري، علي محمد (٢٠٢٦). عبر من الوعود غير المستندة إلى واقع التي أطلقها أهل الكوفة للمجتمعات المعاصرة. *البحوث في المعارف الحسينية*، ١١ (٤٣)، ص ٦٣-٨٢.

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٦/٠٢/١١؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٦/٠٤/١٧؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٦/٠٥/٠٤؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٦/١٠/٠٢

نوع المقالة: بحثية

عبرت‌هایی از وعده‌های بی‌پشتوانه کوفیان برای جوامع امروز

علی صغیری^۱، علی محمد صغیری^۲

^۱ دکتری، گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران (نویسنده مسئول). ali.saghiri@iau.ir

^۲ طلبه سطح ۲، سفیران هدایت گرگان، گرگان، ایران. ssor09114089909@gmail.com

چکیده

مقاله حاضر با هدف تبیین پدیده «وعده‌های بی‌پشتوانه» در واقعه عاشورا و استخراج آموزه‌های آن برای جوامع امروزی که با پوپولیسم و وعده‌های فریبنده مواجه‌اند، نگاشته شده است. روش پژوهش، پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. بدین ترتیب که ابتدا داده‌های تاریخی مرتبط با واقعه عاشورا از منابع معتبر (طبری، بلاذری، جاحظ و...) استخراج و توصیف گردیده، سپس با بهره‌گیری از چارچوب نظری پوپولیسم (مود، مولر، موفیت) تحلیل شده است. رویکرد پژوهش، تطبیقی-تحلیلی است و با مقایسه الگوی کوفیان با پوپولیسم معاصر، به ارائه الگویی برای تشخیص وعده‌های صادق از کاذب پرداخته است. کوفیان با نامه‌های پرشور و وعده‌های حماسی، امام حسین (ع) را به سمت کوفه فراخواندند، اما هنگام مواجهه با عمل، پیمان‌شکنی کردند و ایشان را تنها گذاشتند. ریشه این رفتار را می‌توان در عواملی چون هراس از قدرت حاکم، گرایش به دنیا، سستی ایمان، و شعارزدگی بدون اراده استوار جست‌وجو کرد که همگی زمینه‌ساز وعده‌های بی‌پشتوانه و خیانت نهایی شدند. این الگو در جوامع امروزی نیز تکرار می‌شود؛ جایی که پوپولیست‌ها با شعارهای احساسی و وعده‌های بزرگ، اقبال عمومی را جلب می‌کنند، اما در عمل یا کارایی لازم را ندارند یا به تعهدات خود پشت می‌پوشانند. نتیجه پژوهش نشان داد که عبرت عاشورا برای جوامع امروز، پرهیز از اعتماد به وعده‌های بی‌پشتوانه و بررسی دقیق پیشینه عملی مدعیان است. این مقاله، الگویی برای تشخیص وعده‌های صادق از کاذب بر اساس سیره حسینی ارائه می‌دهد و بر ضرورت مطالبه عملی، شفافیت و پاسخ‌گویی تأکید می‌کند.

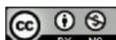
کلیدواژه‌ها: امام حسین (ع)، عاشورا، کوفیان، وعده‌های بی‌پشتوانه.

استناد به این مقاله: صغیری، علی؛ صغیری، علی محمد (۱۴۰۵). عبرت‌هایی از وعده‌های بی‌پشتوانه کوفیان برای جوامع امروز. پژوهشنامه معارف حسینی.

۱۱ (۴۳)، ص ۶۳-۸۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

<https://www.maarefegosseini.ir/>

مقدمه

وعده‌های بزرگ و پرشور، اما بدون پشتوانه عملی، یکی از معضلات دیرپای جوامع بشری در طول تاریخ بوده است. از یک‌سو، رهبران و مدعیان با وعده‌های رنگین، دل مردم را به دست می‌آورند و از آنها برای تحقق اهداف خود یاری می‌طلبند. از سوی دیگر، مردم نیز با شور و هیجان به این وعده‌ها پاسخ می‌دهند و گاه جان و مال خود را در طبق اخلاص می‌نهند. اما آنچه این پدیده را به تراژدی تبدیل می‌کند، فاصله عمیق میان «گفتار» و «عمل» وعده‌دهندگان است؛ فاصله‌ای که گاه به خیانت، تنهایی و شهادت مدعی حق و یأس و سرخوردگی جامعه می‌انجامد. یکی از تلخ‌ترین و عبرت‌آموزترین نمونه‌های این پدیده در تاریخ اسلام، واقعه وعده‌های بی‌پشتوانه اهل کوفه به امام حسین (ع) است. کوفیان که خود را شیفته و یاری‌دهنده اهل بیت (ع) معرفی می‌کردند، با ده‌ها نامه پرشور و حماسی، امام را به سوی کوفه کشاندند. اما در لحظه عمل، وعده‌ها به خیانت بدل شد و امام در اوج تنهایی به سوی کربلا رهسپار گشت. این واقعه، صرفاً یک رویداد تاریخی نیست؛ بلکه الگویی است که در طول تاریخ تکرار شده است. در جوامع امروز نیز، سیاستمداران و جریان‌های پوپولیستی با شعارهای بزرگ و وعده‌های رنگین، مردم را به سوی خود می‌کشاند، اما در عمل یا ناتوان از اجرای وعده‌ها هستند یا با خیانت، آرمان‌های مردم را قربانی منافع خود می‌کنند.

پرداختن به این موضوع از چند جهت ضروری است؛ نخست، از آنجاکه پدیده پوپولیسم و وعده‌های بی‌پشتوانه در عصر حاضر به یکی از چالش‌های اساسی جوامع اسلامی و غیراسلامی تبدیل شده است، بازخوانی و تحلیل واقعه عاشورا از این منظر می‌تواند چراغ راهی برای جوامع امروز باشد. جوامع امروز با سیاستمدارانی مواجه‌اند که در زمان انتخابات یا بحران‌ها، وعده‌های محال می‌دهند، اما پس از رسیدن به قدرت، یا از وعده‌های خود عقب می‌نشینند یا در عمل خیانت می‌کنند.

دوم، بررسی علل و عوامل وعده‌های بی‌پشتوانه کوفیان می‌تواند به ما کمک کند تا الگوهای رفتاری پوپولیستی را در عصر حاضر بهتر بشناسیم و راهکارهایی برای مقابله با آن ارائه دهیم. ترس از قدرت حاکم، دنیاطلبی، ضعف ایمان، شعارزدگی بدون عزم راسخ، و نبود نهادهای ناظر بر اجرای وعده‌ها، از جمله عواملی بودند که کوفیان را از وعده به خیانت کشاند. این عوامل در جوامع امروز نیز به وفور یافت می‌شوند.

سوم، این پژوهش از آن جهت ضروری است که می‌تواند الگویی برای تشخیص «وعده‌های صادق» از «وعده‌های کاذب» بر اساس سیره حسینی ارائه دهد. امام حسین (ع) با آنکه نامه‌های بسیاری از کوفیان دریافت کرد، اما با هوشیاری و بررسی پیشینه عملی آنان، به سرعت به سوی کوفه حرکت نکرد و ابتدا مسلم بن عقیل را به عنوان فرستاده خود به کوفه گسیل داشت. این درس بزرگ برای جوامع امروز است که نباید بدون بررسی دقیق پیشینه عملی مدعیان، به وعده‌های آنان اعتماد کنند.

۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های پیشین دربارهٔ واقعهٔ عاشورا، بیشتر بر ابعاد حماسی، نظامی، و کلامی آن متمرکز بوده است. تحلیل «وعده‌های بی‌پشتوانه کوفیان» و مقایسهٔ آن با پوپولیسم معاصر، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. برخی پژوهش‌ها به‌علل خیانت کوفیان پرداخته‌اند و عواملی، مانند ترس از بنی‌امیه، نفوذ ابن‌زیاد، ضعف ایمان و دنیاطلبی را برشمرده‌اند. همچنین در حوزهٔ مطالعات سیاسی معاصر، ادبیات گسترده‌ای دربارهٔ پوپولیسم و ویژگی‌های آن (ساده‌سازی مسائل، دشمن‌سازی، وعده‌های محال) وجود دارد. با وجود این، مطالعهٔ تطبیقی میان وعده‌های کوفیان و پوپولیسم امروز به‌عنوان یک موضوع میان‌رشته‌ای، هنوز به‌طور جدی دنبال نشده است. این پژوهش، در صدد است تا این خلأ را پر کند و با تکیه بر متن موسوعهٔ کلمات امام حسین (ع)، الگویی برای مواجهه با پوپولیسم و وعده‌های بی‌پشتوانه ارائه دهد. بر اساس آنچه گفته شد، پرسش اصلی این پژوهش، عبارت است از: چه شباهت‌هایی میان وعده‌های کوفیان به‌امام حسین (ع) و وعده‌های پوپولیست‌های امروز وجود دارد؟ برای پاسخ به این پرسش، محتوای نامه‌های کوفیان، حجم و تعداد آنها، ویژگی‌های وعده‌دهندگان، عوامل خیانت، و پیامدهای اعتماد به این وعده‌ها بررسی و با ویژگی‌های پوپولیسم معاصر مقایسه خواهد شد.

۲. مبانی نظری

۲-۱. تعریف پوپولیسم و وعده‌های بی‌پشتوانه

۲-۱-۱. تعریف مفهومی پوپولیسم

پوپولیسم در عصر مدرن تعاریف گوناگونی دارد؛ اما در یک تعریف جامع، می‌توان آن را سبکی از سیاست‌ورزی دانست که در آن، بازیگر سیاسی با شعارهای ساده‌گرایانه و احساسی، خود را نمایندهٔ «مردم عادی» در برابر «نخبگان حاکم» یا «دشمنان خارجی» معرفی می‌کند (Mudde & Rovira, 2017, p. 6). مهم‌ترین ویژگی این رویکرد، وعده‌های بزرگ و اغلب غیرعملی است که با واقعیت‌های نظام سیاسی هم‌خوانی ندارد، اما به‌دلیل جذابیت عاطفی، توده‌ها را جذب می‌کند (Müller, 2016, pp. 28-30). پوپولیسم، معمولاً با چهار ویژگی اصلی شناخته می‌شود: ساده‌سازی مسائل پیچیده، دشمن‌سازی، وعده‌های بی‌پشتوانه و فاصلهٔ عمیق میان گفتار و عمل. به‌بیان دیگر، پوپولیست‌ها در مرحلهٔ وعده و شعار، بسیار پرحرارتند؛ اما در مرحلهٔ اجرا دچار ضعف یا خیانت به تعهدات خود می‌شوند (Moffitt, 2016, pp. 45-47). این الگو در تاریخ اسلام نیز، نمونه‌های آشکاری دارد. کوفیان با نامه‌های پرشور و وعده‌های حماسی، امام حسین (ع) را به‌سوی کوفه کشاندند، اما در لحظهٔ عمل، به‌دلیل ترس از قدرت حاکم، دنیاطلبی و ضعف ایمان، پیمان‌شکنی کردند و امام را تنها گذاشتند (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۰؛ مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۵). این رفتار تاریخی، نشان‌دهندهٔ همان شکاف

میان وعده و عمل است که در پوپولیسم امروزی نیز دیده می‌شود؛ جایی که سیاستمداران پوپولیست با وعده‌های بزرگ دل مردم را به دست می‌آورند، اما در عمل یا ناتوانند یا از آرمان‌های خود دست می‌کشند (Mudde, 2004, p. 543).

۲-۱-۲. نسبت میان وعده و عمل در ارزیابی صداقت سیاسی

یکی از معیارهای بنیادین برای سنجش صداقت و اعتبار هر جریان یا شخصیت سیاسی، نسبت میان «وعده» و «عمل» است. در منطق عقلانی، وعده‌ای که به فعلیت نرسد، نه تنها فاقد ارزش است، بلکه به دلیل ایجاد انتظار کاذب، فریبنده و آسیب‌زا به‌شمار می‌آید (Popper, 1966, p. 265). آنچه به یک وعده اعتبار می‌بخشد، توانمندی عینی و اراده‌ی عملی تحقق بخش آن است؛ در غیر این صورت، وعده به ابزاری برای فریب افکار عمومی تبدیل می‌شود (Müller, 2016, p. 42). در فرهنگ اسلامی نیز وفای به عهد و پابندی به وعده، از نشانه‌های روشن ایمان و صداقت معرفی شده است؛ چنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: «وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» (سوره اسراء، آیه ۳۴). در روایات نیز، پیمان‌شکنی از خصلت‌های منافقان شمرده شده است (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۳۶۲). بنابراین، هرگاه فاصله‌ای عمیق میان گفتار و کردار پدید آید، باید ریشه‌یابی علل آن در دستور کار قرار گیرد و از اعتماد مجدد به وعده‌دهنده خودداری شود (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۸). در واقعه عاشورا، این اصل به روشنی قابل بازشناسی است. کوفیان با نامه‌های پرشور و وعده‌های حماسی، بستر حرکت امام حسین (ع) را فراهم کردند و حجت را بر ایشان تمام نمودند؛ اما در لحظه عمل، چنان شکاف ژرفی میان گفتار و رفتارشان پدیدار گشت که این واقعه، به یکی از تلخ‌ترین نمونه‌های تاریخی «وعده‌های بی‌پشتوانه» مبدل شد (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۰-۲۷۲). علل این فاصله را می‌توان در عواملی، چون هراس از قدرت حاکم اموی، تعلقات دنیوی، ضعف ایمان و شعارزدگی فاقد اراده‌ی راسخ جست‌وجو کرد که همگی، وعده‌های اولیه را به خیانت نهایی بدل ساختند (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۵-۱۵۷). این الگو نه تنها در تاریخ، بلکه در عصر حاضر نیز تکرار می‌شود؛ جایی که جریان‌های پوپولیستی با وعده‌های بزرگ و شعارهای احساسی، دل مردم را به دست می‌آورند، اما در مرحله‌ی عمل، یا فاقد توانایی اجرایی‌اند یا از تعهدات خویش عدول می‌کنند (Mudde & Rovira, 2017, p. 56; Moffitt, 2016, p. 89).

۲-۲. وعده‌پردازی در تاریخ سیاسی صدر اسلام

۲-۱. سابقه وعده‌های بی‌پشتوانه دوران جاهلیت و صدر اسلام

پدیده وعده‌های بی‌پشتوانه پیش از واقعه عاشورا نیز، در تاریخ عرب و صدر اسلام سابقه‌ای دیرینه دارد. دوران جاهلیت، قبایل عرب گاه با وعده‌های حمایت و یاری، یکدیگر را به نبردهای خونین می‌کشاندند، اما در لحظه کارزار، از سر ترس یا دلبستگی به دنیا، پشت می‌کردند و

پیمان‌شکنی می‌نمودند (ابن‌خلدون، ۱۳۶۶، ج ۲: ۱۸۴-۱۸۶؛ جاحظ، ۱۳۱۱، ق، ج ۱: ۲۳۵). پس از بعثت پیامبر اسلام (ص) نیز، مواردی از وعده‌های بی‌پشتوانه از سوی برخی قبایل یا گروه‌ها گزارش شده است؛ چنان‌که در غزوه‌ها گاه قبایل هم‌پیمان، از حضور در میدان نبرد شانه خالی می‌کردند (واقدی، ۱۴۱۸، ق، ج ۲: ۴۱۲-۴۱۴). با وجود این، آنچه واقعه کوفه را منحصر به فرد می‌سازد، حجم گسترده نامه‌ها و محتوای شورانگیز و متعهدانه آنهاست. کوفیان نه یک یا دو بار، بلکه به‌گفته منابع تاریخی، ده‌ها نامه به امام حسین (ع) نگاشتند و با اصرار فراوان، او را به‌سوی کوفه فراخواندند (بلاذری، ۱۴۱۷، ق، ج ۳: ۱۶۵؛ طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۰-۲۶۳). این حجم از مکاتبات، نشان از عزمی ساختگی داشت که در هیجانات زودگذر ریشه داشت، نه در اراده‌ای استوار بر اصول (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۲).

۲-۲-۲. جایگاه «وفای به عهد» در آموزه‌های اسلامی

در اسلام، وفای به عهد و پایبندی به وعده از جایگاهی والا برخوردار است و یکی از شاخصه‌های اساسی ایمان شمرده می‌شود. قرآن کریم، مؤمنان را به صراحت به وفای به عهد فرمان می‌دهد: «وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» (اسراء، ۳۴). در آیاتی دیگر، پیمان‌شکنی را از صفات منافقان می‌شمارد (سوره منافقون، آیه ۴). در روایات نیز آمده است که «لَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ق، ج ۲: ۳۶۲)، یعنی کسی که پایبند به عهد نیست، ایمان ندارد. در این چارچوب، وعده‌های کوفیان به امام حسین (ع)، نه یک تعهد عادی و سیاسی، بلکه یک «عهد شرعی» محسوب می‌شد که نقض آن، نه تنها خیانت به امام، که خیانت به خدا، پیامبر (ص) و اصول اساسی دین بود (جعفریان، ۱۳۸۸: ۲۷۴). با وجود این، عواملی چون ترس از قدرت سرکوبگر بنی‌امیه، دلبستگی به دنیا، و نفوذ وعده‌های مادی حکومت اموی، کوفیان را از پایبندی به این عهد شرعی بازداشت و آن را به پیمان‌شکنی کشاند (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۵-۱۵۷). براساس گزارش‌های تاریخی، کوفیان پس از نامه‌های مکرر، هنگامی که مسلم بن عقیل به‌عنوان فرستاده امام وارد کوفه شد، در ابتدا با او بیعت کردند؛ اما به محض ورود عبیدالله بن زیاد و اعمال تهدید و تطمیع، از اطراف مسلم پراکنده شدند و او را تنها گذاشتند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۰-۲۷۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ق، ج ۳: ۱۷۰-۱۷۱). این گزارش، به روشنی نشان می‌دهد که وعده‌های کوفیان «بی‌پشتوانه» بود و به محض فشار نخستین، رنگ باخت.

۲-۳. ویژگی‌های وعده‌های بی‌پشتوانه بر اساس منابع تاریخی

براساس تحلیل منابع تاریخی معتبر (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۰-۲۷۵؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ق، ج ۳: ۱۶۵-۱۷۵؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱، ق، ج ۵: ۳۰-۴۰) و نیز پژوهش‌های معاصر (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۰-۲۷۵؛ مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۰-۱۵۸)، می‌توان چهار ویژگی اساسی برای وعده‌های بی‌پشتوانه

کوفیان برشمرد: نخست، حجم گسترده و اصرار فراوان: کوفیان نه یک یا دو نامه، که ده‌ها نامه برای امام فرستادند و با اصرار بی‌سابقه، او را به کوفه دعوت کردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۱). این اصرار جمعی، نوعی فضاسازی روانی برای امام ایجاد کرد که گویا تمام کوفه یکپارچه در انتظار اوست؛ درحالی‌که این یک‌دلی، سطحی و فاقد پشتوانه اجتماعی عمیق بود (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۳). دوم، محتوای شورانگیز و احساسی: نامه‌های کوفیان سرشار از عبارات عاطفی، تعهدات سنگین و وعده‌های حماسی بود. آنها امام را «امید امت» و «مایه سربلندی» خواندند و از آمادگی خود برای جان‌فشانی در راه ایشان سخن گفتند (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۶؛ طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۲). این شور کاذب، نشان از شعارزدگی بی‌اراده دارد که در پوپولیسم مدرن نیز بازتولید می‌شود (Moffitt, 2016, p. 45). سوم، وعده‌های بدون پشتوانه عملی: با وجود این همه شور و شعار، هنگامی که کار به عمل کشید و مسلم بن عقیل وارد کوفه شد، جز اندکی از مردم، دیگران یا از ترس جان خود را پنهان کردند یا به سپاه دشمن پیوستند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۱-۲۷۳؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۵: ۳۵). این گسست میان گفتار و کردار، بارزترین نشانه بی‌پشتوانگی وعده‌هاست (Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017, p. 56). چهارم، خیانت در لحظه حساس: بدترین ویژگی وعده‌های کوفیان، خیانت در بحرانی‌ترین زمان بود؛ یعنی زمانی که امام و یارانش در کربلا بیش از همه به یاری نیاز داشتند (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۶). این ویژگی، وعده‌های بی‌پشتوانه را از وعده‌های صادقانه‌ای که ممکن است به دلیل موانع عینی ناتمام بماند، به کلی متمایز می‌سازد؛ زیرا در وعده‌های صادقانه هرچند ممکن است تحقق کامل نیابد، اما خیانت در کار نیست و پیمان‌شکنی عمدی رخ نمی‌دهد (جعفریان، ۱۳۸۸: ۲۷۵).

۲-۴. وجوه شباهت وعده‌های کوفیان با پوپولیسم معاصر

براساس مبانی نظری پیش‌گفته و با استناد به گزارش‌های تاریخی معتبر (طبری، ۱۳۸۲، ج ۴: ۲۶۰-۲۷۵؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۵-۱۷۵؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۵: ۳۰-۴۰) و نیز، تحلیل‌های پوپولیسم در عصر مدرن (Müller, 2016؛ Moffitt, 2016؛ Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017)، می‌توان چهار وجه شباهت اساسی میان وعده‌های کوفیان و پوپولیسم معاصر شناسایی کرد: نخست، شعارزدگی و وعده‌های بزرگ بدون پشتوانه. کوفیان، همچون پوپولیست‌های امروز، با شعارهای بزرگ، احساسی و شورانگیز، امام حسین (ع) را فریب دادند. آنان در نامه‌های خود وعده‌ی یاری با جان و مال دادند و از آمادگی کامل برای دفاع از امام سخن گفتند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۱-۲۶۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۶). این وعده‌ها، دقیقاً مشابه شعارهای پوپولیستی امروزی است که با وعده‌های محال و جذابیت‌های عاطفی، توده‌ها را به خود جذب می‌کنند، اما در عمل، هیچ‌یک از آن تعهدات را محقق نمی‌سازند (Mudde, 2004, p. 543؛ Müller, 2016, p. 42).

دوم، ضعف در عمل و گریز در لحظه انجام تعهد. هنگامی که کار به عمل کشید و مسلم بن عقیل به عنوان فرستاده امام وارد کوفه شد، کوفیان به جای ایستادگی، از اطراف او پراکنده شدند و او را تنها گذاشتند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۰-۲۷۲؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۵: ۳۵). این رفتار، عین رفتار پوپولیست‌هایی است که در فاز وعده‌دهی، بسیار پرحرارت و مصمم به نظر می‌رسند، اما در مواجهه با مسئولیت عملی و ایستادگی در برابر موانع، دچار تردید، تعلل و فرار می‌شوند (Moffitt, 2016, p. 89). به بیان دیگر، شکاف میان گفتار و کردار در هر دو پدیده به‌روشنی دیده می‌شود (Popper, 1966, p. 265). سوم، اثرپذیری سریع از تهدید و تطمیع. کوفیان با ورود عبیدالله بن زیاد به کوفه و اعمال تهدیدهای نظامی و وعده‌های مادی، به سرعت فریب خوردند و از عهد خود با مسلم بن عقیل و امام بازگشتند (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۷۱-۱۷۰؛ طبری، ۱۳۸۲، ج ۴: ۲۷۳). این ویژگی، در جوامع امروز نیز به‌وفور دیده می‌شود که بسیاری از وعده‌دهندگان پوپولیست با اندک فشار خارجی یا تطمیع مالی، از آرمان‌ها و وعده‌های خود عقب‌نشینی می‌کنند و اصل «وفای به عهد» را زیر پا می‌گذارند (Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017, p. 56). در فرهنگ اسلامی، این رفتار نمونه بارز «نفاق عملی» شمرده شده است که قرآن کریم آن را نکوهش کرده است (منافقون، ۴).

چهارم، سرخوردگی و یأس جامعه پس از خیانت. خیانت کوفیان، نه تنها به شهادت جانشوز امام حسین (ع) و یاران باوفایش انجامید، بلکه خود کوفیان نیز برای سالیان متمادی از پیامدهای این خیانت رنج بردند؛ چنان‌که در تاریخ، شهرت «خیانت‌کاران» و «پیمان‌شکنان» برای آنان به جا ماند و وجدان تاریخی آنان را تا همیشه آزد (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۸؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۵). در جوامع امروزی نیز، اعتماد عمومی به وعده‌های بی‌پشتوانه پوپولیست‌ها، سرانجام به سرخوردگی جمعی، یأس از تغییر و بی‌اعتمادی فراگیر به نظام سیاسی می‌انجامد (Moffitt, 2016, p. 112; Müller, 2016, p. 98). این سرخوردگی، خود زمینه‌ساز ظهور پوپولیسم‌های تازه‌تر در چرخه‌ای بیمارگونه می‌شود که در آن، وعده‌های تازه‌تر، تنها بر حجم ناامیدی انباشته می‌افزایند (Laclau, 2005, p. 34).

۳. وعده‌های کوفیان به امام حسین (ع)

۳-۱. پیشینه روابط کوفیان با اهل بیت (ع)

۳-۱-۱. جایگاه کوفه به عنوان پایگاه هواداران اهل بیت (ع)

کوفه از زمان تأسیس خود در سال ۱۷ هجری (قمری)، به شهری با جمعیتی متنوع از قبایل عرب تبدیل شد و به سرعت به یکی از مراکز مهم سیاسی و نظامی جهان اسلام بدل گردید (طبری، ۱۳۸۳، ج ۳: ۴۵۰-۴۵۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۲: ۱۵-۱۷). آنچه کوفه را از دیگر شهرهای اسلامی متمایز می‌ساخت، حضور گسترده صحابه و تابعینی بود که ارادت ویژه‌ای به اهل بیت (ع) داشتند. پس از واقعه

سقیفه و خلافت خلفای پیشین، بسیاری از هوادارانِ امام علی (ع) به کوفه مهاجرت کردند و این شهر را به مهم‌ترین پایگاه شیعیانِ نخستین تبدیل ساختند (جعفریان، ۱۳۸۶: ۴۵-۴۷؛ مطهری، ۱۳۶۹: ۱۲۵-۱۲۷). دوران خلافتِ امام علی (ع) (۳۵ تا ۴۰ قمری)، کوفه به عنوان پایتخت خلافت اسلامی انتخاب شد و مردم کوفه در سه جنگِ بزرگِ جمل، صفین و نهروان در کنار امام جنگیدند و از وی حمایت کردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۳: ۵۳۰-۵۴۰؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۳: ۲۰۰-۲۲۰؛ دینوری، ۱۴۱۴ ق: ۱۸۰-۱۹۰). با وجود این، تاریخ کوفه همواره با نوساناتی در وفاداری همراه بود. مردم کوفه، گاه در اوج شور و اشتیاق از اهل بیت حمایت می‌کردند و گاه تحت تأثیر تهدیدها و تطمیع‌های حاکمان اموی، عقب‌نشینی می‌کردند (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۲-۱۵؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۶، ج ۲: ۲۰۰-۲۰۳). این ویژگی «تغییرپذیری» و «تزلزل اراده» در کوفیان، بعدها در واقعه‌ی عاشورا به طرز غم‌انگیزی خود را نشان داد و زمینه‌ساز یکی از تلخ‌ترین خیانت‌های تاریخ اسلام گردید (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۰-۱۵۲). براساس گزارش‌های تاریخی، کوفیان پس از شهادتِ امام علی (ع) و صلحِ امام حسن (ع) با معاویه (۴۰-۴۱ قمری)، تحت فشارهای سنگینِ سیاسی و نظامی بنی‌امیه قرار گرفتند و بسیاری از آنان از ترس جان و مال خود، اظهارِ ارادتِ علنی به اهل بیت را ترک کردند و به نوعی «تقیه‌ی اجباری» روی آوردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۵۰-۱۵۲؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۱۱۲-۱۱۵). این فضای خفقان و ارباب، تا سال‌ها پس از آن نیز ادامه یافت و یکی از مهم‌ترین عللِ رفتاریِ دوگانه کوفیان در قبالِ امام حسین (ع) در آستانه‌ی عاشورا به شمار می‌رود (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۵). به عبارتی دیگر، کوفه با همه سابقه‌ی درخشانِ حمایت از اهل بیت، در بزنگاه تاریخیِ کربلا نتوانست بر ترسِ خود از قدرتِ اموی غلبه کند و وعده‌های پرشورِ خویش را به فعلیت برساند (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۰-۲۷۲).

۳-۱-۲. پیشینه نامه‌نگاری کوفیان با امام حسن و امام حسین (ع)

پیش از واقعه‌ی عاشورا، کوفیان سابقه نامه‌نگاری با امام حسن مجتبی (ع) نیز داشتند. پس از شهادتِ امام علی (ع)، بسیاری از کوفیان به امام حسن نامه نوشتند و او را به قیام علیه معاویه فرا خواندند. اما هنگامی که امام حسن (ع) به کوفه وارد شد، همان کوفیان که وعده یاری داده بودند، در عمل سستی کردند و زمینه را برای صلح ایشان با معاویه فراهم ساختند (طبری، ۱۳۸۲، ج ۴: ۱۵۰-۱۵۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۲-۱۵).

این تجربه تلخ، تا حدودی کوفیان را در نزد اهل بیت (ع) بی اعتبار کرده بود؛ چنان‌که در منابع نقل شده، شیعیان کوفه پس از شهادتِ امام حسن (ع) بار دیگر گرد آمدند و نامه‌ای تسلیت‌آمیز به امام حسین (ع) نوشتند، اما امام در پاسخ، به دلیل وجود پیمان با معاویه آنان را به صبر و کتمان فرمان داد (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۵؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۴).

۲-۳. محتوای نامه‌های کوفیان

۱-۲-۳. توصیف حجم و تعداد نامه‌ها

درباره تعداد نامه‌های کوفیان به امام حسین (ع)، در منابع تاریخی اختلاف نظر وجود دارد. براساس گزارش‌های کهن، کوفیان در چند نوبت، نامه‌های متعددی برای امام فرستادند. نخستین نامه را سلیمان بن صرد خزاعی و دیگر شیعیان در منزل او نوشتند و به دست عبدالله بن مسمع همدانی و عبدالله بن وال تمیمی در دهم رمضان سال ۶۰ هجری به امام رساندند (طبری، ۱۳۸۲، ج ۴: ۲۶۰-۲۶۱؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۵). دو روز بعد، گروهی دیگر با نامه‌های بیش از پنجاه نفر از کوفیان وارد مکه شدند (دینوری، ۱۴۱۴ ق: ۲۳۰). همچنین منابعی، مانند شیخ مفید در *الإرشاد* از ۱۵۰ نامه یاد کرده‌اند که در یک نوبت توسط قیس بن مسهر صیداوی، عبدالرحمن بن عبدالله ارجبی و عماره بن عبد سلولی به امام رسید (شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۶-۳۷). با وجود این، برخی محققان معاصر معتقدند، آمار ۱۲ هزار یا ۱۸ هزار نامه که در منابع متأخرتر آمده، ناشی از خلط میان تعداد نامه‌ها و تعداد بیعت‌کنندگان با مسلم بن عقیل است و آمار حدود ۵۰ تا ۱۵۰ نامه به واقعیت تاریخی نزدیک‌تر است (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۶۸؛ مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۲). این حجم گسترده از مکاتبات، فضای روانی خاصی برای امام ایجاد کرد و ایشان را به این باور رساند که کوفه آماده قیام و یاری است (طبری، ۱۳۸۳۲، ج ۴: ۲۶۲؛ احمدی، ۱۳۸۳: ۱۸۵).

۲-۲-۳. تعهدات کوفیان: یاری با جان و مال، نبرد با دشمنان، پذیرش امامت و رهبری

محتوا و مضمون نامه‌های کوفیان نشان‌دهنده تعهدات سنگین و جدی آنان بود. مهم‌ترین نامه، که در منزل سلیمان بن صرد نوشته شد، حاوی تعهدات روشنی بود: کوفیان امام را به عنوان پیشوای مشروع خود پذیرفتند از او خواستند تا به کوفه بیاید و اعلام کردند که با نعمان بن بشیر (حاکم اموی کوفه) در نماز جمعه و جماعت شرکت نمی‌کنند و در صورت حضور امام، او را از شهر بیرون خواهند کرد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۶). همچنین بر اساس گزارش بلاذری و طبری، در نامه‌ای دیگر کوفیان به امام نوشتند که همراه با آنان «صد هزار شمشیر» برای یاری او آماده است (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۷؛ طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۳). این تعهدات، امام را به این باور رساند که کوفیان با جان و مال آماده یاری او هستند و دشمنان بنی امیه را به چالش خواهند کشید (ابن اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۵: ۳۲-۳۳؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۰).

۳-۲-۳. زبان نامه‌ها: شورانگیز، احساسی، پر از وعده‌های بزرگ

یکی از ویژگی‌های برجسته نامه‌های کوفیان، زبان شورانگیز و احساسی آنها بود. در یکی از نامه‌ها که به دست هانی بن هانی سیبعی و سعید بن عبدالله حنفی رسید، چنین آمده بود: «بشتاب، بشتاب! که مردم

در انتظار تو هستند و جز تو به کسی توجه ندارند. بشتاب، بشتاب!» (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۶). همچنین در نامه‌ای که توسط اشراف کوفه نوشته شد، با زبانی شاعرانه و جذاب از «سرسبزی باغ‌ها و رسیدن میوه‌ها» سخن به میان آمده و امام به آمدن به کوفه ترغیب شده است (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۲). با وجود این، آنچه در این نامه‌ها غایب بود، ذکر «برنامه عملی» و «تعهدات مشخص» بود. کوفیان به جای آنکه بگویند چند هزار نیروی آماده یا چند هزار اسلحه در اختیار دارند، تنها به وعده‌های کلی و شعارهای احساسی اکتفا کردند (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۳؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۱). احمدی (۱۳۸۳: ۱۹۰). در تحلیل روان‌شناختی خود، این ویژگی را نشانه‌ای از «شورزدگی سطحی» می‌داند که در ناامیدی جمعی و آرزوی دگرگونی بدون برنامه‌ریزی ریشه دارد. این ویژگی، نامه‌های کوفیان را به شعارهای پوپولیستی امروز شبیه می‌کند که در آنها از وعده‌های بزرگ خبر است، اما از جزئیات و برنامه عملی اثری نیست (Moffitt, 2016, p. 45; Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017, p. 56).

۳-۳. تحلیل شخصیت‌های کلیدی وعده‌دهنده

۳-۳-۱. سردمداران نامه‌نگاری و سابقه عملی آنان

براساس گزارش‌های تاریخی، سردمداران نامه‌نگاری کوفیان افرادی، همچون سلیمان بن صرد خزاعی، مسیب بن نجبه، رفاعه بن شداد و حبیب بن مظاهر بودند که از چهره‌های سرشناس شیعه در کوفه به‌شمار می‌رفتند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۵). با وجود این، آنچه در بررسی سابقه عملی این افراد قابل توجه است، تجربه تلخ نامه‌نگاری آنان با امام حسن (ع) بود. بسیاری از همین افراد، پیشتر نیز به امام حسن (ع) نامه نوشته و وعده یاری داده بودند، اما در عمل پایبند نماندند (دینوری، ۱۴۱۴ ق: ۲۲۰-۲۲۲؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۱۱۲-۱۱۴). به‌ویژه، سلیمان بن صرد که پیش‌تر در جنگ جمل از حضور در کنار امام علی (ع) سرباز زده بود و مورد نکوهش ایشان قرار گرفته بود (طبری، ۱۳۸۳، ج ۳: ۵۴۰؛ ابن‌اثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۳: ۲۱۰). همچنین، دوران صلح امام حسن (ع) با معاویه، سلیمان با لحنی تند به امام اعتراض کرده بود (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۴). این سابقه، نشان می‌دهد که «سابقه عملی» مدعیان، یکی از معیارهای مهم برای ارزیابی صداقت آنان است (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۴). احمدی (۱۳۸۳: ۱۹۵) با اشاره به این پیشینه، تأکید می‌کند که «تکرار رفتار وعده‌بی‌عمل، نشان از یک‌خوی جمعی در کوفیان دارد که در ترس از قدرت و ضعف اراده ریشه دارد». متأسفانه امام حسین (ع) با وجود آگاهی از این سابقه، به دلیل اصرار و شور فراوان کوفیان، به وعده‌های آنها اعتماد کرد (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۲).

۳-۳-۲. تأثیر فشار اجتماعی و موج‌سازی بر محتوای نامه‌ها

یکی دیگر از عواملی که به شکل‌گیری وعده‌های بی‌پشتوانه کوفیان انجامید، «فشار اجتماعی» و

«موج‌سازی» در کوفه بود. پس از مرگ معاویه، شیعیان کوفه در منزل سلیمان بن صرد گرد آمدند و درباره دعوت از امام حسین (ع) به‌گفت‌وگو پرداختند. سلیمان بن صرد در همان مجلس به آنان هشدار داد که اگر یقین به یاری امام ندارند، او را فریب ندهند و جان‌ش را به‌خطر نیندازند، اما آنان تأکید کردند که او را یاری خواهند کرد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۳: ۱۶۶). این فشار اجتماعی و ترس از طردشدن، بسیاری از کوفیان را واداشت تا نامه بنویسند و وعده یاری دهند، درحالی‌که در دل و عمل، عزم و اراده راسخ نداشتند (احمدی، ۱۳۸۳: ۲۰۰-۲۰۲). این پدیده را، با مفهوم «انطباق اجتماعی» در روان‌شناسی اجتماعی تبیین می‌کند و می‌نویسد: «انسان‌ها در شرایط فشار جمعی، اغلب رفتاری را نشان می‌دهند که با انتظارات گروه هماهنگ است، حتی اگر با باور درونی آنان تعارض داشته باشد». موج‌سازی رسانه‌ای و فشار همسالان، یکی از ویژگی‌های جوامع گرفتار پوپولیسم است (Mudde, 2004, p. 543; Moffitt, 2016, p. 89). در چنین جوامعی، افراد به‌دلیل ترس از طردشدن یا متهم‌شدن به مخالفت با جریان غالب، مجبور می‌شوند از وعده‌دهندگان حمایت کنند، حتی اگر به آنها اعتماد نداشته باشند (Müller, 2016, p. 42). کوفیان نیز در چنین شرایطی قرار گرفتند و نامه‌های پرشور نوشتند، اما هنگامی که کار به عمل کشید و فشار تهدیدهای ابن زیاد جایگزین فشار اجتماعی شد، پراکنده شدند و پشت کردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۰-۲۷۲؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱، ج ۵: ۳۵).

۴. خیانت کوفیان در عمل

۴-۱. وقایع پس از ورود مسلم بن عقیل به کوفه

۴-۱-۱. تغییر موضع کوفیان پس از حضور ابن زیاد

امام حسین (ع) پس از پذیرش دعوت کوفیان، مسلم بن عقیل را به‌عنوان فرستاده، به کوفه اعزام کرد. مسلم در ابتدا با استقبال گسترده کوفیان روبه‌رو شد و بیش از دوازده هزار نفر با او بیعت کردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۳: ۱۷۰). اما با ورود عبیدالله بن زیاد به کوفه و اعمال تهدید و تطمیع، کوفیان به سرعت از اطراف مسلم پراکنده شدند و او را تنها گذاشتند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۱؛ ابن‌اعثم، ۱۴۱۱، ج ۵: ۳۵). این تغییر موضع سریع، عمق شکاف میان وعده و عمل کوفیان را آشکار ساخت.

۵-۱-۲. ترس، تهدید و تطمیع به عنوان عوامل خیانت

سه عامل اصلی در خیانت کوفیان نقش داشتند:

نخست، ترس از قدرت بنی امیه که دل‌های آنان را از هرگونه شور و حماسه تهی کرده بود (بلاذری،

۱۴۱۷، ج ۳: ۱۷۰).

دوم، تهدیدهای مستقیم ابن‌زید که اعلام کرد هرکس با مسلم همکاری کند، اموالش مصادره و خودش اعدام خواهد شد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۲). سوم، تطمیع و وعده‌های مادی به سران قبایل برای دست‌کشیدن از حمایت مسلم (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۵: ۳۶؛ احمدی، ۱۳۸۳: ۲۰۸-۲۱۰).

۲-۴. تنهایی امام در کربلا

۱-۲-۴. تعداد یاران در برابر انبوه وعده‌دهندگان

درحالی‌که کوفیان با صدها نامه و ده‌ها هزار بیعت، وعده‌یاری داده بودند در کربلا تنها ۷۲ تن از یاران امام در برابر سپاهی ده‌ها هزار نفری ایستادگی کردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۳۰۰-۳۰۲؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۸۵). برخی از همان کوفیان که امام را دعوت کرده بودند، در سپاه دشمن علیه او جنگیدند (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۷۵).

۲-۲-۴. واکنش کوفیان در رویارویی با سپاه حر و سپس عمر سعد

در مواجهه با سپاه حر، هنگامی‌که امام کوفیان را مخاطب قرار داد و از آنان خواست به وعده‌های خود عمل کنند، کوفیان سکوت کردند و پاسخی ندادند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۸۰). در رویارویی با سپاه عمر سعد، بسیاری از سران کوفه که پیشتر به امام نامه نوشته بودند در سپاه دشمن می‌جنگیدند (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۵: ۴۰؛ مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۶). این رفتار متناقض، نشان می‌دهد که احساسات زودگذر هرگز جایگزین عزم راسخ و ایمان پایدار نمی‌شود (احمدی، ۱۳۸۳: ۲۱۵).

۳-۴. تحلیل علل وعده‌های بی‌پشتوانه کوفیان

۱-۳-۴. ضعف ایمان و دنیاطلبی

نخستین علت، ضعف ایمان و دنیاطلبی کوفیان بود. آنان تا زمانی‌که خطر جان و مالشان را تهدید نمی‌کرد، شعارهای بزرگی می‌دادند، اما با اندک تهدید، ایمان رنگ باخت و دنیاطلبی چیره شد (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۵؛ احمدی، ۱۳۸۳: ۲۲۰). بسیاری از کوفیان با وعده‌های مادی ابن‌زید فریب خوردند و از حمایت مسلم دست‌کشیدند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۲).

۲-۳-۴. ترس از قدرت حاکم و نبود پشتیبانی جمعی

دومین علت، ترس از قدرت بنی‌امیه و نبود همبستگی جمعی بود. کوفیان به‌جای اتکا به ایمان و ایستادگی در برابر تهدیدها، هراسیدند و پراکنده شدند (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۷۱؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۴). احمدی (۱۳۸۳: ۲۲۵) این ویژگی را، «ترسویی جمعی» می‌نامد که در جوامع مستبدانه، مانع از تحقق وعده‌های جمعی می‌شود.

۴-۳-۳. شعارزدگی و احساسات زودگذر به جای عزم راسخ

سومین علت، شعارزدگی و احساسات زودگذر بود. کوفیان در نامه‌نگاری مهارت داشتند، اما در عمل و ایستادگی در برابر دشمن، ضعف نشان دادند (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۶). این جدایی شعار از عمل، یکی از نشانه‌های جوامع گرفتار پوپولیسم است (Moffitt, 2016, p. 89; Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017, p. 56). احمدی (۱۳۸۳: ۲۳۰) تأکید می‌کند که «شورزدگی بدون برنامه و عزم، سرابی است که وعده‌دهنده و وعده‌گیرنده را به یکسان نابود می‌کند». عبرت عاشورا، آن است که نباید فریب شعارهای بزرگ را خورد، مگر آنکه پشتوانه عملی و پیشینه روشنی در کار باشد (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۵).

۵. وعده‌های بی‌پشتوانه در جوامع امروز

۵-۱. ویژگی‌های پوپولیست‌های امروزی

۵-۱-۱. وعده‌های محال اقتصادی، سیاسی و اجتماعی

پوپولیست‌های امروزی همانند کوفیان، با وعده‌های بزرگ و اغلب محال، دل مردم را به دست می‌آورند. در عرصه اقتصادی، وعده رفع فقر و بیکاری در کوتاه‌مدت می‌دهند بدون برنامه عملی (Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017, p. 56). در عرصه سیاسی، وعده مبارزه با فساد می‌دهند، اما به قدرت که می‌رسند خود در آن سهیم می‌شوند (Müller, 2016, p. 42). در عرصه اجتماعی نیز، وعده آزادی‌های بی حد یا امنیت کامل می‌دهند، در حالی که هیچ جامعه‌ای قادر به تأمین همزمان همه این خواسته‌ها نیست (Moffitt, 2016, p. 45). مهم‌ترین وجه شباهت پوپولیست‌ها با کوفیان، «فاصله میان وعده و عمل» است؛ آنان در نامه‌ها خود را فدایی امام می‌خواندند، اما در میدان نبرد از او روی گرداندند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۸۰؛ مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۶).

۵-۱-۲. شعارهای بزرگ در زمان انتخابات یا بحران‌ها

پوپولیست‌ها در زمان انتخابات یا بحران‌ها، وعده‌های رنگین و غیرممکن می‌دهند، اما پس از پایان رقابت‌ها، وعده‌ها فراموش می‌شوند (Mudde, 2004, p. 543). کوفیان نیز در نامه‌های خود، که نوعی بیانیه سیاسی بود، شعارهای بزرگی سر دادند، اما با ورود ابن‌زیاد، «مانند برگ‌ی در برابر باد تکان خوردند» (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۷۱؛ احمدی، ۱۳۸۳: ۲۳۵). این رفتار، تصویری دقیق از پوپولیست‌هایی است که در بحران وعده می‌دهند، اما در مواجهه با نخستین فشار، عقب‌نشینی می‌کنند.

۵-۱-۳. ضعف در عمل و فرار از مسئولیت

پوپولیست‌ها در زمان وعده، پر حرف و پر ادعا هستند، اما در عمل یا ناتوانند یا بهانه می‌آورند (Müller, 2016, p. 98). کوفیان نیز، هنگامی که مسلم بن عقیل تنها ماند، بهانه‌هایی چون تهدید ابن‌زیاد یا

ناآگاهی از اوضاع را مطرح کردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۲). احمدی (۱۳۸۳: ۲۴۰) این رفتار را «فرار از مسئولیت جمعی» می‌نامد که در جوامع بی‌نهاد و بدون فرهنگ مطالبه‌گری رواج دارد.

۲-۵. نمونه‌های تاریخی و معاصر

۲-۱. مقایسه رفتار کوفیان با گروه‌های خائن در تاریخ

الگوی کوفیان، وعده‌های پرشور در ابتدا و خیانت در عمل در تاریخ تکرار شده است. پس از عاشورا نیز گروه‌های بسیاری با وعده‌های بزرگ، رهبران خود را به میدان کشاندند، اما در لحظه عمل خیانت کردند (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۸۰). دوران معاصر، جنبش‌های مردمی با وعده‌های اصلاح‌طلبی جذب گروه‌ها شدند، اما پس از رسیدن به قدرت یا بحران، از وعده‌ها عقب نشستند (Moffitt, 2016, p. 112). این «تغییرپذیری سریع در برابر تهدید» در عوامل ثابتی ریشه دارد (احمدی، ۱۳۸۳: ۲۴۵).

۲-۲. علل تکرار الگوی وعده‌های بی‌پشتوانه

عواملی، مانند ضعف ایمان، دنیاطلبی، ترس از قدرت و شعارزدگی در طول تاریخ تکرار شده‌اند (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۵؛ احمدی، ۱۳۸۳: ۲۵۰). همچنین، «فقدان نهادهای ناظر بر اجرای وعده‌ها» و «ضعف فرهنگ مطالبه‌گری» تکرار این الگو را تسهیل می‌کنند (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۸۲). کوفیان نیز از امام نخواستند پیشتر به کوفه بیایند و اوضاع را بسنجند؛ تنها با نامه‌های پرشور، او را به سوی خود کشاندند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۶۲).

۳-۵. پیامدهای اعتماد به وعده‌های بی‌پشتوانه

۳-۱. هزینه‌های سیاسی، اجتماعی و انسانی

اعتماد به وعده‌های بی‌پشتوانه، هزینه‌های سنگینی دارد. عاشورا، تلخ‌ترین نمونه است: شهادت امام و یارانش، اسارت اهل بیت و عقب‌ماندگی جنبش‌های مردمی (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۳۰۰؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۸۵). در جوامع امروز، هزینه‌های سیاسی (از دست رفتن فرصت‌های اصلاحی)، هزینه‌های اجتماعی (بی‌اعتمادی و سرخوردگی) و هزینه‌های انسانی (تلفات جانی و مالی) مشابه است (Müller, 2016, p. 98). خیانت کوفیان نه تنها به شهادت امام انجامید، که خود کوفیان را نیز سالیان دراز بی‌اعتبار ساخت (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۷۵؛ مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۸).

۳-۲. از دست رفتن فرصت‌ها و شکست جنبش‌های مردمی

اگر کوفیان به وعده خود عمل کرده بودند، تاریخ اسلام مسیری دیگر می‌یافت (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۸۵). در جوامع امروز نیز، جنبش‌های مردمی به دلیل اعتماد به وعده‌های بی‌پشتوانه، شکست خورده‌اند (Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017, p. 98). احمدی (۱۳۸۳: ۲۶۰) تأکید می‌کند که «عبرت

عاشورا آن است که هرگز نباید بدون بررسی پیشینه عملی مدعیان، به وعده‌های آنان اعتماد کرد». باید از مدعیان، برنامه مشخص و پیشینه عملی خواست، نهادهای ناظر تأسیس کرد و فرهنگ مطالبه‌گری را نهادهی ساخت تا از تکرار تراژدی عاشورا در جوامع امروز جلوگیری شود (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۹؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۸۸).

۶. عبرت‌های عاشورا برای مواجهه با پوپولیسم

۶-۱. ضرورت بررسی پیشینه عملی مدعیان

۶-۱-۱. آموزه امام حسین (ع) درباره بی‌اعتمادی به کسانی که سابقه عملی ندارند

یکی از مهم‌ترین آموزه‌های عاشورا، «ضرورت بررسی پیشینه عملی مدعیان» پیش از اعتماد به وعده‌های آنان است. امام حسین (ع) با وجود دریافت صدها نامه از کوفیان، یک‌باره به سوی کوفه حرکت نکرد. ایشان، ابتدا «مسلم بن عقیل» را به عنوان فرستاده خود به کوفه گسیل داشت تا از نزدیک اوضاع را بررسی کند و بازخورد عملی وعده‌های کوفیان را بسنجد (طبری، ۱۳۸۲، ج ۴: ۲۶۵؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۶۸). این اقدام، نشان می‌دهد که امام هرگز به صرف وعده‌های بزرگ و شعارهای پرشور اعتماد نکرد و بر «بررسی میدانی» و «سنجش عملی» وعده‌دهندگان تأکید داشت (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۴؛ احمدی، ۱۳۸۳: ۲۷۵). در جوامع امروز نیز باید از مدعیان، «پیشینه عملی» و «سابقه همراهی در بحران‌ها» را مطالبه کرد و به وعده‌های بزرگ در زمان انتخابات یا بحران‌ها، بدون بررسی سوابق عملی، اعتماد نکرد (Müller, 2016, p. 102).

۶-۱-۲. عبرت از سرنوشت مسلم بن عقیل

سرنوشت تلخ مسلم بن عقیل، عبرتی بزرگ برای همه کسانی است که به وعده‌های بی‌پشتوانه اعتماد می‌کنند. مسلم که به عنوان فرستاده امام به کوفه رفت، در ابتدا با استقبال گسترده کوفیان روبه‌رو شد و بیش از دوازده هزار نفر با او بیعت کردند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۰). اما، با ورود ابن‌زیاد و اعمال تهدید، کوفیان یکی پس از دیگری از اطراف مسلم پراکنده شدند و او را در کوچه‌های کوفه سرگردان و تنها گذاشتند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۱-۲۷۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۱۷۰-۱۷۱). مسلم در نهایت به شهادت رسید و کوفیان وعده‌های خود را فراموش کردند (ابن‌اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۵: ۳۸). این سرنوشت تلخ، عبرتی است برای جوامع امروز که نباید بدون بررسی دقیق پیشینه عملی و پشتوانه میدانی، به وعده‌های پرشور اعتماد کنند (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۸؛ احمدی، ۱۳۸۳: ۲۸۰).

۶-۲. روش‌های تشخیص وعده‌های صادق از کاذب

۶-۲-۱. سنجش وعده‌ها با توانمندی عملی وعده‌دهنده

نخستین روش تشخیص وعده‌های صادق از کاذب، «سنجش وعده‌ها با توانمندی عملی وعده‌دهنده»

است. وعده‌های بزرگ بدون پشتوانه عملی و منابع لازم، قابل تحقق نیستند. کوفیان وعده یاری با جان و مال دادند، اما در عمل، ناتوان و ترسو از آب درآمدند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۲؛ مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۵). در جوامع امروز نیز، باید وعده‌های مدعیان را با «توانمندی‌های واقعی» آنان سنجید؛ وعده رفع کامل فقر در کوتاه‌مدت بدون منابع مالی مشخص، یا مبارزه کامل با فساد بدون سابقه عملی و برنامه شفاف، قابل اعتماد نیست (Moffitt, 2016, p. 45; Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017, p. 56). باید از مدعیان خواست تا «منابع تأمین» وعده‌های خود را مشخص کنند و «زمان‌بندی واقعی‌پنانه» ارائه دهند (احمدی، ۱۳۸۳: ۲۸۵).

۶-۲-۲. بررسی سوابق و همراهی در بحران‌ها

دومین روش، «بررسی سوابق وعده‌دهنده و همراهی او در بحران‌های پیشین» است. بهترین شاخص برای پیش‌بینی رفتار آینده، «رفتار گذشته» افراد است. کوفیان سابقه بدی در وفای به عهد داشتند؛ آنان پیشتر به امام حسن (ع) نامه نوشته و وعده یاری داده بودند، اما در عمل پایبند نماندند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۵۰-۱۵۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۳: ۱۲-۱۵). امام حسین (ع) از این سابقه آگاه بود، اما به دلیل اصرار فراوان کوفیان، به وعده‌هایشان اعتماد کرد (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۷۲). در جوامع امروز نیز، باید «سوابق عملی» مدعیان را بررسی کرد؛ کسانی که در بحران‌های پیشین وعده دادند؛ اما عمل نکردند، در آینده قابل اعتماد نیستند (Müller, 2016, p. 98؛ احمدی، ۱۳۸۳: ۲۹۰).

۶-۳-۳. راهکارهای عملی برای جوامع امروز

۶-۳-۱. شفافیت در وعده‌ها و الزام به پاسخ‌گویی

نخستین راهکار عملی در مواجهه با پوپولیسم و وعده‌های بی‌پشتوانه، «الزام به شفافیت و پاسخ‌گویی» است. باید از مدعیان خواسته شود وعده‌های خود را شفاف و قابل اندازه‌گیری بیان کنند و منابع و زمان تحقق آنها را مشخص نمایند (Mudde, 2004, p. 543). همچنین، نهادهایی باید وجود داشته باشند که پس از انقضای زمان وعده‌ها، از وعده‌دهندگان «بازخواست» کنند (Moffitt, 2016, p. 112). کوفیان بدون هیچ الزامی به شفافیت، وعده دادند و پس از خیانت، هیچ‌گاه بازخواست نشدند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۷۵؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۸۰). این بی‌مسئولیتی، زمینه را برای تکرار الگو فراهم کرد (احمدی، ۱۳۸۳: ۲۹۵).

۶-۳-۲. تأسیس نهادهای ناظر بر اجرای وعده‌ها

دومین راهکار، «تأسیس نهادهای ناظر بر اجرای وعده‌هاست». این نهادها، می‌توانند مستقل از قوه مجریه و قانونگذاری بر اجرای وعده‌های انتخاباتی و سیاسی نظارت کنند و گزارش‌های دوره‌ای به مردم

ارائه دهند (Müller, 2016, p. 105). وجود چنین نهادهایی، وعده‌دهندگان را به‌واقع‌بینی ملزم می‌کند و مردم را در ارزیابی صداقت مدعیان یاری می‌دهد (Mudde & Rovira Kaltwasser, 2017, p. 98). در عاشورا، هیچ‌نهاد ناظری بر اجرای وعده‌های کوفیان وجود نداشت؛ اگر نهادی وضعیت را به‌درستی گزارش می‌داد، چه‌بسا تاریخ مسیری دیگر می‌یافت (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۸؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۸۵).

۶-۳-۳. فرهنگ‌سازی برای مطالبه عملی، نه شعارزدگی

سومین راهکار، «فرهنگ‌سازی برای مطالبه عملی» در میان مردم است. تا زمانی که مردم به‌شعارهای بزرگ اکتفا می‌کنند و از مدعیان، «عمل» و «پیشینه» نمی‌خواهند، وعده‌های بی‌پشتوانه رواج خواهد داشت (Moffitt, 2016, p. 89؛ Mudde, 2004, p. 549). باید در جامعه، این فرهنگ نهادینه شود که هر وعده‌ای باید با «برنامه عملی» و «سابقه روشن» همراه باشد (احمدی، ۱۳۸۳: ۳۰۰). مردم کوفه به‌جای مطالبه عمل، تحت تأثیر شعارها قرار گرفتند و موج‌ساز شدند، اما هنگامی که کار به‌عمل کشید، هیچ‌کس در میدان نبود (طبری، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۸۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۳: ۱۷۱). در جوامع امروز نیز، باید «فرهنگ مطالبه عملی» جایگزین «شعارزدگی» شود؛ مردم باید از مدعیان «برنامه عملی» و «سوابق خود» را بخواهند و پس از انقضای زمان وعده‌ها، آنان را به‌پاسخ‌گویی ملزم کنند (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۵۹؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۸۸؛ Müller, 2016, p. 110).

۷. نتیجه‌گیری

وعده‌های بی‌پشتوانه کوفیان، یکی از عوامل اصلی تراژدی کربلا بود. کوفیان با صدها نامه‌ی پرشور، امام را به‌کوفه کشانند، اما در لحظه عمل خیانت کردند و ایشان را تنها گذاشتند. چهار ویژگی اصلی وعده‌های کوفیان عبارت‌اند از: حجم گسترده و اصرار زیاد، محتوای شورانگیز و احساسی، نبود پشتوانه عملی، و خیانت در لحظه حساس. عوامل خیانت نیز، شامل ضعف ایمان و دنیاطلبی، ترس از قدرت حاکم، اثرپذیری از تهدید و تطمیع، و شعارزدگی به‌جای عزم راسخ بود. پاسخ به‌پرسش اصلی پژوهش، پنج وجه شباهت با پوپولیست‌های امروز را نشان می‌دهد؛ ۱. وعده‌های بزرگ و شعارهای حماسی بدون تحقق عملی؛ ۲. محتوای احساسی به‌جای برنامه مشخص؛ ۳. ضعف در عمل و فرار در بحران‌ها؛ ۴. اثرپذیری سریع از تهدید و تطمیع؛ ۵. سرخوردگی و بی‌اعتمادی جامعه پس از خیانت. براساس سیره حسینی، چهار مؤلفه برای تشخیص وعده‌های صادق از کاذب ارائه شد؛ ۱. بررسی پیشینه عملی مدعیان؛ ۲. سنجش وعده‌ها با توانمندی واقعی وعده‌دهنده؛ ۳. الزام به‌شفافیت و پاسخ‌گویی از طریق نهادهای ناظر؛ ۴. فرهنگ‌سازی برای مطالبه عمل، نه شعار. عبرت عاشورا آن است که هرگز نباید بدون بررسی پیشینه عملی و برنامه مشخص، فریب وعده‌های بزرگ را خورد. تنها با مطالبه عمل و ایجاد نهادهای ناظر، می‌توان از تکرار چنین تراژدی‌هایی در جوامع امروز جلوگیری کرد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن اعثم، محمد بن علی (۱۴۱۱ق)، *الفتوح*، به کوشش علی شیر، بیروت: دارالاضواء.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۶)، *مقدمه ابن خلدون*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- احمدی، حسن (۱۳۸۳)، *روانشناسی اجتماعی نهضت عاشورا به ضمیمه مسأله انسان امروز و اصل انتظار*، قم: انتشارات مشهور.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق)، *أنساب الأشراف*، بیروت: دارالفکر.
- جاحظ، عمرو بن بحر (۱۳۱۱)، *البيان والتبيين*، چاپ حسن افندی فاکهانی، قاهره.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۶)، *تأملی در نهضت عاشورا*، تهران: انتشارات انصاریان.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۴۱۴ق)، *الأخبار الطوال*، قم: منشورات الرضی.
- شیخ مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، *الإرشاد*، قم: کنگره جهانی شیخ مفید.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۳)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *اصول کافی*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۹)، *حماسه حسینی*، تهران: انتشارات صدرا، ج ۱.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۱۸ق)، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- Moffitt, B. (2016). *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford: Stanford University Press.
- Mudde, C. (2004). "The Populist Zeitgeist". *Government and Opposition*, 39(4), pp. 541-563.
- Mudde, C., & Rovira Kaltwasser, C. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Müller, J. W. (2016). *What Is Populism?*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.